

Den lovlige trolovelse

Et nyt retsbegreb i protokoller med ægteskabsdomme
fra Lunds domkapitel 1577–1579 og 1589–1597

Per Ingesman

Skønt Christian III i 1536 havde indført en luthersk reformation, fik det dansk-norske dobbeltmonarki først med Frederik II's Ægteskabsordinans af 19. juni 1582 en protestantisk ægteskabslovgivning, der – som det vigtigste brud med middelalderens kanoniske ægteskabsret – tillod et ægtepar at blive skilt. Hvordan blev ægteskabssager behandlet i perioden mellem reformationen og Ægteskabsordinansen, af hvilke domstole og på hvilket retsgrundlag? Den problemstilling har jeg arbejdet med i et forskningsprojekt om dansk ægteskabsret 1536–1582, hvis hidtidige resultater er fremlagt i en række artikler.¹

I en undersøgelse af bevarede domme har jeg vist, at de tre grunde, der ifølge Ægteskabsordinansen kunne føre til, at et ægtepar fik lov at blive skilt, nemlig hor, *desertio* – at en ægtefælle var rømt – og impotens, blot var en kodificering af en retspraksis, der var etableret i årene umiddelbart efter reformationen.² Hor og *desertio* kunne begrundes med henvisning til Den hellige Skrift,³ mens impotens som skilsmissegrund var en arv fra middelalderens kanoniske ret.⁴ De tre skilsmissegrunde repræsenterede en 'fællesprotestantisk' ægteskabsret, som også mange andre steder først forholdsvis sent – eller slet ikke – fikseredes i lovform.⁵

Skilsmisedomme på grundlag af enten hor, *desertio* eller impotens ses fældet af danske retsinstanser både i perioden 1536–1542, hvor ægteskabssager ifølge den danske Kirkeordinans af 1537/39 skulle behandles af verdslige

1 Per Ingesman, "'Vom Ehebruch und weglaußen'. Skilsmissegrunde hos Bugenhagen, Hemmingsen og Frederik II", *Dansk Teologisk Tidsskrift* 2021:84:1; Per Ingesman, "Tammerretter eller konsistorier? Riberartiklernes ægteskabsdomstole, deres sammensætning og virke indtil omkring 1600", *Historisk Tidsskrift* 2022a:122:1; Per Ingesman, "...effther then ewangeliske friihed oc cristeligt skell...". Skilsmisse og separation efter den danske reformation", *Kyrkohistorisk Årsskrift* 2022b:122; Per Ingesman, "På den hellige kirkes vegne". Lundensiske domme i ægteskabssager 1577–1579", *ALE. Historisk tidsskrift för Skåne, Halland & Blekinge* 2023:1.

2 Ingesman 2022b.

3 For hor til Matthæusevangeliet kap. 5, v. 32; for *desertio* til 1. Korintherbrev kap. 7, v. 12–15.

4 Hvor impotens kunne føre til, at et indgået ægteskab blev annulleret, dvs. betragtet som aldrig indgået.

5 Ingesman 2021, s. 19–20.

myndigheder,⁶ og i perioden efter 1542, da et tillæg til Kirkeordinansen i form af de såkaldte Riberartikler havde etableret særlige domstole til behandling af sådanne sager.⁷

Disse domstole – som oprindeligt kaldtes konsistorier, men som i anden halvdel af 1600-tallet kom til at gå under navnet tamperretter – har jeg underkastet en særskilt undersøgelse.⁸ I den har jeg vist, at selv om Riberartiklerne havde fastsat, at ægteskabssager skulle behandles af stiftslensmand og domkapitel i forening, således at de nyindførte superintendenter ikke skulle besværes med dem, blev det almindeligt, at superintendente deltog sammen med kapitlet i pådømmelsen af ægteskabssagerne, mens stiftslensmanden kun undtagelsesvis eller slet ikke medvirkede. På sin vis var der således sket en genoprettelse af den kirkelige jurisdiktion i ægteskabssager, som ellers var blevet afskaffet ved reformationen,⁹ og i Lund ser vi da også, at domkapitlet fældede sine domme i sager om ægteskab og trolovelse ”på den hellige kirkes vegne”.¹⁰

Mens mit forskningsprojekt således har vist, at Ægteskabsordinansen var af mindre gennemgribende betydning for retspraksis i sager om ægteskab og skilsmisse, forholder det sig stik modsat med ordinansens bestemmelser vedrørende trolovelse, som skal behandles i nærværende artikel. I artiklen vil jeg argumentere for, at Ægteskabsordinansens indførelse af obligatorisk trolovelse for personer, som ville gifte sig, var et forsøg på at løse to fundamentale retslige problemer, man stod med efter reformationen. Det ene var, at der i den fra middelalderen nedarvede danske lovgivning ikke var opstillet præcise kriterier for, hvad der konstituerede en gyldig trolovelse.¹¹ Det andet, at man i efterreformatisk tid opretholdt centrale dele af den middelalderlige kirkes ægteskabsret, først og fremmest den bestemmelse, at en trolovelse blev til et bindende ægteskab, hvis den blev efterfulgt af et samleje.

I middelalderkirkens kanoniske ægteskabsret skelnedes mellem trolovelse (*sponsalia*) og ægteskab (*matrimonium*). En trolovelse var et løfte om senere at indgå i et ægteskab, og det afgav man med en formulering i fremtidsform,

6 På dette punkt underbyggede og udbyggede jeg undersøgelsen af skilsmisedomme fældet af bystyret i Malmö i Sinikka Neuhaus, *Reformation och erkännande. Skilsmäsoörenden under den tidiga reformationsprocessen i Malmö 1527–1542*, Lund 2009.

7 Ingelman 2022b, især s. 55–56, 61–62, 74.

8 Ingelman 2022a.

9 Ingelman 2022a, s. 18, 31, jf. s. 1.

10 Ingelman 2023.

11 I modsætning hertil indeholdt især de norske og islandske middelalderlove udførlige bestemmelser om trolovelse, se Rigmor Frimannslund, Magnús Már Lárusson & Gerhard Hafström, ”Festermål”, i *Kulturbistorisk Leksikon för Nordisk Middelalder*, 4, København 1959/1981, sp. 233–241.

per verba de futuro. I modsætning hertil blev et ægteskab indgået *per verba de praesenti*, med en sætning i nutid. Dette skel mellem trolovelse og ægteskab var kun i princippet skarpt, for hvis en trolovelse fulgtes op af samleje, var der hermed etableret et gyldigt ægteskab.¹²

Denne ægteskabsret gav anledning til talrige problemer, der behandledes af middelalderens kirkelige domstole.¹³ Et af de centrale problemer var, at et ungt par kunne indgå ægteskab på egen hånd, uden medvirken af forældre, vidner og præst – et såkaldt 'hemmeligt' ægteskab (*matrimonium clandestinum*).¹⁴ Dette betød, at det – hvis der senere opstod tvivl om gyldigheden af et i hemmelighed etableret ægteskab – var vanskeligt at bevise, at der faktisk var afgivet et løfte, som siden var fulgt af samleje.

I første halvdel af 1500-tallet forsøgte reformatorerne at rydde op i de kaotiske forhold på det ægteskabsretslige område.¹⁵ Det gælder ikke mindst med hensyn til de hemmelige ægteskaber, der især i Martin Luthers optik blev set som stridende mod det centrale fjerde bud i Dekalogen om at ære fader og moder.

Selv gjorde Luther på den ene side op med den kanoniske ægteskabsrets skelnen mellem en trolovelse, der sker *per verba de futuro*, og den senere indgåelse af et ægteskab *per verba de praesenti*, for den gav ifølge ham ikke mening på tysk; men på den anden side fastholdt han centrale dele af den foreliggende ægteskabsret. Det ses klart i hans skrift *Von Ehesachen* fra 1530.¹⁶

Den første del af dette skrift handler om trolovelse (*Verlöbniß*), hvorunder

12 Om udviklingen af den kanoniske ægteskabsret i 1100- og 1200-tallet, se James A. Brundage, *Law, Sex, and Christian Society in Medieval Europe*, Chicago & London 1987, især s. 229–486. En kort fremstilling på dansk gives i Ernst Andersen, *Trek afjuraens udvikling*, I: 25 essays, København 1970, s. 284–326. For en fremstilling på svensk, se Lizzie Carlsson, "Jag giver dig min dotter". *Trolovning och äktenskap i den svenska kvinnans äldre historia*, II, Stockholm 1972, især s. 106–118. Den vigtigste enkeltbegivenhed i udviklingen var, at den såkaldte konsensusteori – at et gyldigt ægteskab etableres ved parternes frie samtykke, ikke ved deres samleje – anerkendtes under pave Alexander III i anden halvdel af 1100-tallet. Se herom Charlotte Christensen-Nugues, *Och de skall vara ett hjärta. Konsensudoktrinen i medeltida kanonisk rätt*, Lund 2003.

13 Se den klassiske fremstilling af Richard Helmholz, *Marriage Litigation in Medieval England*, Cambridge 1974. En nyere undersøgelse er Charles Donahue, Jr., *Law, Marriage, and Society in the Later Middle Ages. Arguments about Marriage in Five Courts*, Cambridge 2007.

14 Se f.eks. Carlsson 1972, s. 93–105.

15 Om reformationen og ægteskabsretten, se generelt Joel F. Harrington, *Reordering Marriage and Society in Reformation Germany*, Cambridge 1995; John Witte, Jr., *From Sacrament to Contract. Marriage, Religion, and Law in the Western Tradition*, Louisville 1997, især s. 42–73; John Witte, Jr., *Law and Protestantism. The Legal Teachings of the Lutheran Reformation*, Cambridge 2002, især s. 53–85, 199–255.

16 Martin Luther, *Von Ehesachen*. 1530, *D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe*, 30 III, Weimar 1910, s. 198–248.

fem særlige artikler behandles.¹⁷ Den første artikel går ud på, at en hemmelig trolovelse ikke indstifter et ægteskab, for trolovelse må ikke ske mod forældrenes vilje.¹⁸ Anden artikel handler om, at hemmelig trolovelse skal vige for offentlig. Hvis der efter en hemmelig trolovelse var sket en hemmelig besovning, ville der efter den kanoniske ægteskabsret foreligge et gyldigt ægteskab, men det argumenterer Luther ikke for. Manden skal tage kvinden til ægte, men han skal også straffes, og har han indgået et offentligt ægteskab med en anden, så skal dette bestå og den første kvinde få erstatning.¹⁹ I den tredje artikel hedder det, at af to offentlige trolovelser skal den anden vige for den første og skal straffes. I behandlingen af denne artikel siger Luther dog – i realiteten helt i overensstemmelse med den kanoniske rets regler – at en offentlig trolovelse, hvor der ikke er sket besovning, skal vige for en hemmelig trolovelse med besovning.²⁰ I den fjerde artikel hedder det, at hvis en person efter en offentlig trolovelse er sammen med en anden, så skal det betragtes som et ægteskabsbrud.²¹ Den femte artikel går ud på, at tvungen trolovelse ikke skal gælde. Luther siger her, at forældre synder mod Gud og naturen, hvis de tvinger deres børn til ægteskab eller tvinger dem til at tage en ægtemage, de ikke har lyst til. Hvis et barn er blevet tvunget til ægteskab, vil Luther dog mene, at ægteskabet skal bestå.²²

I overensstemmelse med Luther overtog den protestantiske ægteskabsret den middelalderlige kanoniskretslige opfattelse, at en trolovelse blev til et ægteskab, hvis den efterfulgtes af parternes seksuelle samvær.²³ Det gælder også i Danmark, og her kan vi se, at dette fortsat gav problemer, når stridigheder om trolovelse og ægteskab kom til retslig behandling. For hvad hvis en trolovelse var sket i hemmelighed? Var den så – jævnfør Luthers tvetydighed på dette punkt – gyldig eller ikke gyldig?

Hvilke kilder har vi, når det drejer sig om retsbehandling af ægteskabs- og trolovelsessager i en dansk kontekst? På dette punkt tog mit forskningsprojekt om dansk ægteskabsret 1536–1582 en afgørende vending, da jeg blev opmærksom på, at der i Universitetsbiblioteket i Uppsala og i Landsarkivet i Lund ligger hele seks protokoller med ægteskabssager fra domkapitlet i

17 Luther 1530, s. 207.

18 Luther 1530, s. 207–217.

19 Luther 1530, s. 217–224. Ifølge kanonisk ægteskabsret skulle det offentlige ægteskab, ægteskab nr. 2, erklæres for annulleret, og manden skulle tvinges til at vende tilbage til den første kvinde.

20 Luther 1530, s. 224–230.

21 Luther 1530, s. 230–236.

22 Luther 1530, s. 236–240. I et sådant tilfælde ville den kanoniske ægteskabsret sige, at ægteskabet ikke var indgået på korrekt måde og derfor annullere det.

23 Se Hartwig Dieterich, *Das protestantische Eherecht in Deutschland bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts*, München 1970, s. 53–55, 93, 121, 153, 185–188.

Lund i den tid, hvor Skåne var dansk, heraf to ældre end år 1600.²⁴ Det skånske materiale er enestående og ekstremt vigtigt, da vi i danske arkiver ellers først har bevaret materiale fra de særlige ægteskabsdomstole, der var blevet etableret i kraft af Riberartiklerne, fra 1645.²⁵ Den i min sammenhæng mest interessante protokol er den ældste, som dækker perioden 1577–1579 og således ligger før Ægteskabsordinansen af 1582.²⁶

Som eksempel på de retslige problemer i forbindelse med behandlingen af sager om ægteskab og trolovelse kan vi se på en enkelt af de mange sager i denne protokol. Sagen, som blev behandlet af domkapitlet den 23. december 1577, var rejst af en præst, der havde indstævnet en ægteskabssag fra sit sogn for kapitlet.²⁷ Præsten gav følgende fremstilling af sagen: Peder Hansen i Vinninge (Bara hd) havde for omkring tre år siden beligget Ellen Svendsdatter i Nevishög (Bara hd), og de trolovede hinanden. Nogen tid efter fik Ellens forældre, slægt og venner noget imod trolovelsen og ville ikke give deres samtykke til den. Det førte til, at Peder Hansen straks begav sig fra Ellen, der derefter igen opholdt sig hjemme hos sine forældre. Sådan var tilstanden i nogle år, og ingen af dem klagede over den anden. Nu er der imidlertid for et år siden sket det, at Peder har taget en kvinde ved navn Kirstine til sig, mens Ellen har ladet sig beligge af en karl ved navn Niels Persen i Nevishög. Ellen og Niels Persen har avlet barn sammen, men før de kom sammen og fik barn, havde han ladet bede om hende til ægteskab. Ellens forudgående trolovelse med Peder tillagde man ingen betydning, da de ikke havde barn sammen, og da slægten ikke havde samtykket i noget ægteskab mellem dem. Derfor trådte slægten straks til og gav hende til Niels, han tog hende til sig, og de avlede som nævnt barn sammen. Nu ville de også gerne vies sammen i ægteskab, men det vægrede sognepræsten sig ved, før sagen var blevet behandlet af kapitlet.

Trolovelsen mellem Peder og Ellen var tilsyneladende en hemmelig trolovelse, som forældre og slægt nægtede at samtykke i. I lokalsamfundet mente man at kunne ophæve en sådan trolovelse på egen hånd, men det kunne de kirkelige myndigheder ikke acceptere. I sin dom i sagen udtaler kapitlet sin misbilligelse af både Peders og Ellens handlinger. Peder og

24 Se arkivoversigten over arkiv ”13550 Lunds domkapitels arkiv 1504–1999. A III Protokoll (domböcker) i äktenskapsmål” på hjemmesiden for det svenske Riksarkiv: sok.riksarkivet.se (2021-II-23).

25 Se Ingesman 2022a, især s. 7–9.

26 Lund Domkapitels Dombok, för åren 1577–1579, Engeströmska samlingen, Uppsala universitetsbibliotek (herefter LDD 1577–1579).

27 LDD 1577–1579. Die 23 Decembris. Ellne Suends dotther i Neffuitzhøy. Repudium factum, sponso suspecto de furco aliorum recedente & inuerto alij, sponsa similiter ab alio compressa, à qua ducitur. – Protokollen er upagineret, og jeg henviser her og i det følgende med den datering og overskrift, der findes over den enkelte dom.

Ellen burde ikke være adskilt og fra hinanden uden kapitlets dom, ”synderlige effterdi noget løffte vor skeedt om echteskaff, oc thet løffte mett leygersmaall stadfest”; og endnu mindre måtte Peder tage sig en anden, Kirstine, som han nu har hos sig. Og så kunne Ellens slægt ikke give hende til en anden mand, nemlig Niels, før sagen havde været pådømt af kapitlet. I sin afgørelse lægger kapitlet vægt på følgende forhold: at Peder og Ellen ikke har børn sammen; at slægten ikke har givet sit samtykke til trolovelsen mellem dem; at de ikke er flyttet sammen; at de ikke er viet eller givet sammen; at de i nogle år har været fra hinanden; og endelig at han har en anden kvinde og hun en anden mand. Da begge står hårdt på aldrig at ville have den anden, tilsteder kapitlet, at Peder og Ellen, som ikke har noget barn sammen, og hvis trolovelse ikke er sket, ”saa skickelige som det seg burde”, herefter må være adskilte, mens Niels og Ellen, ”som nu huer andenn till echteskaff begiere oc mett slechtens beuillning sambtøckt haffue oc affledt barn sammen”, må komme sammen i ægteskab.

Som det fremgår, opretholder det lundensiske domkapitel i *princippet* den kanoniskretslige opfattelse, at var der afgivet et løfte om at indgå ægteskab, som var blevet fulgt op af samleje (’lejermål’ i kapitelsprotokollens terminologi), var der indstiftet et fuldgyldigt ægteskab. Men da trolovelsen i den konkrete sag tilsyneladende var indgået i hemmelighed, og i hvert fald var indgået uden slægtens samtykke, var den ikke indgået så ”skickelige”, som den burde være, og derfor kunne den opløses.

Retssager som denne var efter min mening en væsentlig del af baggrunden for Ægteskabsordinansen af 1582.²⁸ Ifølge indledningen var baggrunden for ordinansen, at det ”skal gaa fast uskickeligen til”, når ægteskabsager er blevet behandlet i de domkapitler, som skulle tage sig af dem, således at der i ens sager dømmes forskelligt fra det ene kapitel til det andet.²⁹ ’Uskickeligheden’ vil ordinansen komme til livs ved at opstille faste regler for den retslige behandling af den slags sager.

Med hensyn til trolovelse er ordinansens vigtigste bestemmelser for det første, at personer, som agter at indgå ægteskab, først skal troloves, og at der før brylluppet skal lyses tre gange for dem på tre på hinanden følgende søndage (I, 1). For det andet, at ingen trolovelse fremover skal ske, uden at præsten og mindst fem andre vidner er til stede (I, 5). Og for det tredje,

28 Ægteskabsordinansen er bedst udgivet i *Corpus constitutionum Daniæ. Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve, Danmarks Lovgivning vedkommende, 1558–1660*, V.A. Secher (udg.), II, København 1889, s. 270–296. Jeg bruger denne udgaves inddeling af ordinansen i kapitler og paragraffer, selv om paragrafinddelingen ikke fandtes i originalen og de ældste trykte udgaver, men er hentet i *Danske Lov*. En anden udgave findes i *Danske Kirkelove*, Holger Fr. Rørdam (udg.), II, København 1886, s. 339–353.

29 *Corpus constitutionum Daniæ*, II, s. 276; *Danske Kirkelove*, II, s. 339.

at hemmelige trolovelser, ”som er sket föruden deris vilge, hvilke de ere undergifne, som ere foreldre eller andre, som ere udi foreldernis sted”, ikke skal holdes, ”fordi dend ere och lydighed udkrefver gud udi det fierde budord” (II, 5).

Hovedintentionen med lysningen havde siden dens indførelse i høj-middelalderen været at sikre, at der ikke forelå forhold, der forhindrede, at ægteskab kunne indgås, eksempelvis at en af parterne allerede var gift, eller at de var for nært beslægtede.³⁰ I den danske Kirkeordinans af 1537/39 opstilledes et krav om lysning to gange forud for indgåelse af ægteskab, hvilket ifølge konteksten skulle tjene til at forhindre, at for nært beslægtede personer blev givet sammen i ægteskab. Men ægteskab skulle heller ikke tillades for ”de som lønlige emellom seg sielffuer haffue troloffued seg sammen, foruden deris willie, huilcke de ere vndergifne”.³¹

Allerede i Kirkeordinansen af 1537/39 var der således blevet sat ind mod hemmelige trolovelser. Denne indsats blev ført videre i Ægteskabsordinansen af 1582. I Ægteskabsordinansens kontekst indgik kravet om lysning sammen med de øvrige krav i en generel bestræbelse på: (1) at gøre trolovelser obligatoriske, (2) at gøre dem offentlige og (3) at gøre dem mere ’kirkelige’ ved at kræve medvirken af en præst.³² Det tyder på, at forbuddet mod hemmelige trolovelser i Kirkeordinansen ikke havde været effektivt nok. Denne formodning vil jeg her underbygge igennem en nærmere undersøgelse af den protokol med domme i ægteskabssager 1577–1579, som er bevaret fra domkapitlet i Lund, og som indeholder domme i 33 sager om trolovelse.³³

Den lundensiske protokol er vigtig, fordi den viser retspraksis i sager om trolovelse og ægteskab forud for Ægteskabsordinansen af 1582. Og så er vi i den heldige situation, at vi fra samme domkapitel har bevaret en tilsvarende protokol, som stammer fra perioden 1589–1597 og altså er blevet til efter udstedelsen af ordinansen.

Ikke mindst takket være de ofte udførlige vidneforklaringer giver disse lundensiske retsprotokoller et enestående indblik i de sociale og økonomiske forhold i datidens skånske lokalsamfund. I en anden sammenhæng har jeg f.eks. påvist, at naboers evne til at aflægge vidneforklaringer om de

30 Carlsson 1972, s. 92–105, jf. s. 68; Lizzie Carlsson, Stig Juul & Magnús Már Lárusson, ”Lysning för äktenskap”, i *Kulturbistorisk Leksikon för Nordisk Middelalder*, 11, København 1966/1981, sp. 30–32.

31 *Kirkeordinansen 1537/39*, Martin Schwarz Lausten (udg.), København 1989, s. 187, jf. s. 111.

32 I Sverige gjorde Kirkeordningen af 1571 vidner og gaver (men ikke medvirken af en præst) til betingelse for en trolovelses gyldighed. Alligevel skete der også her en ’kirkeliggørelse’ af trolovelsen. Se Mia Korpiola, *Between Betrothal and Bedding. Marriage Formation in Sweden 1200–1600*, Leiden & Boston 2009, s. 301–302, 308, jf. s. 183–204, 307–314.

33 Ved optællingen har jeg i en række tilfælde regnet sager, der har hver sin indførsel, fordi der udstedtes en dom til hver af de to parter, som én sag.

I anden halvdel af 1600-tallet kom Riberartiklernes ægteskabsdomstole til at gå under navnet tamperretter. I Danmark og Norge fungerede de som skilsmisedomstole indtil deres ophævelse i 1797, men i Lund ophørte – efter Skånes overgang til Sverige – domkapitlets virke som ægteskabsdomstol allerede i 1676.

Et billede af en tamperret haves først fra 1754. Det var efter, at Kong Christian V i 1681 havde besluttet, at alle ægteskabssager, som førhen plejede at blive påkendt ved kapitlet i Roskilde, fremover skulle pådømmes ved konsistorium i København. Det betød, at universitetets styrende organ, konsistorium, nu blev tamperret for Sjællands stift (Odvardt Helmoldt von de Lode: "Prospect af Consistorio eller Tamper-Retten i Kiøbenhavn", 1754. Kobberstik i Det Kgl. Biblioteks billedsamling, København).

mest intime detaljer i folks adfærd, hænger sammen med, at ægteskabet, familien og husholdet – som den svenske historiker Malin Lennartsson har formuleret det – "ännu inte privatiserats, utan fanns i ett offentligt rum".³⁴

I denne artikel kommer de lundensiske protokollers vidnesbyrd om datidens forhold mellem mænd og kvinder med hensyn til ægteskab, samliv og seksualitet dog i anden række, for artiklens intention er ikke at lave en social-, familie- eller kønshistorisk undersøgelse, underbygget med statistik over sagsfordeling m.v. Artiklens sigte er kirkeretshistorisk: dens formål er at belyse baggrunden for indførelsen af den obligatoriske trolovelse i Ægteskabsordinansen af 1582.

Artiklen intenderer her at udfylde et hul i den eksisterende forskning,

34 Per Ingeman, "At stå åbenbart skrifte. Kirketugt og social kontrol i reformationstidens Danmark", *Kirkehistoriske Samlinger* 2022, s. 96–97, 100–102; Malin Lennartsson, *I säng och säte. Relationer mellan kvinnor och män i 1600-talets Småland*, Lund 1999, s. 261.

der – uanset om den er foretaget med retshistorisk eller socialhistorisk sigte – næsten ikke har behandlet trolovelse. I retshistoriske fremstillinger af dansk ægteskabsret omtales trolovelse kun yderst kortfattet, og der bygges udelukkende på lovgivningen, ikke på domstolsmateriale, som kunne fortælle noget om retspraksis.³⁵ I modsætning hertil har protokoller fra de danske ægteskabsdomstole været studeret af flere historikere;³⁶ men de har været mest interesseret i skilsmisser, og ingen af dem har set specielt på trolovelser.³⁷

I Norge indførtes Riberartiklernes ægteskabsdomstole også, og her har vi bevaret en enkelt retsprotokol, Stavanger Domkapitels Protokoll 1571–1630, der ligesom den ældste protokol fra Lund går tilbage til tiden før Ægteskabsordinansen. Materiale fra de norske ægteskabsdomstole er studeret af flere forskere, men også her først og fremmest med interesse for skilsmisssagerne.³⁸ Kun historikeren Hanne Marie Johansen har i et par artikler fokuseret på trolovelser, nærmere bestemt sager om brudte ægteskabsløfter.³⁹

Johansen behandler hovedsageligt sager, hvor den ene part nægtede at opfylde et afgivet løfte om at ville indgå ægteskab og derfor anklagedes af den anden part for en af kapitelsretterne. I min artikel vil jeg behandle alle

35 Se f.eks. fremstillingen af den middelalderlige ægteskabsret og ændringen af den ved ny lovgivning efter reformationen i Ditlev Tamm, *Dansk retshistorie*, 2. udgave, København 1996, s. 52–59, 99–102.

36 En grundlæggende behandling blev givet i Anne Riising, ”Tamperrettens funktion og domspraksis”, i *Festskrift til Johan Hvidtfeldt*, Peter Kr. Iversen, Knud Prange & Sigurd Rambusch (red.), Aabenraa 1978. Om retsmaterialet, se Ane M. Ørsted Schultz, ”Tamperretsprotokollerne. Ægteskabsskildringer med mange muligheder”, *Fortid og Nutid* 1993:4.

37 Gerda Bonderup, ”Skilsmisser i Århus 1645–1900”, *Historie. Jyske Samlinger* ny rk. 16, 4, 1987; Kirstine Aasbjerg Andersen, ”Skilsmisssager blandt Lolland og Falsters landbefolkning i 1700-tallet”, *Landbohøiologisk Tidsskrift* 2010:2.

38 Hans Eyvind Næss, ”’intet got oc roligt ecteskab at foruente’. Vår første skilsmisselov, ekteskapsordinansen av 1582 og dens praktiske følger”, *Historisk Tidsskrift* (Oslo) 1982:61; Hanne Marie Johansen, ”’At blive den tyrann qvit’. En studie av skilsmisssakene ved kapitelsretten i Bergen 1604–1708”, *Bergens historiske forenings skrifter* 1985:83/84; Aksel Kayser, *Tyranni i ekteskapet. Separasjon og skilsmisse på ulovfestet grunnlag i tidlig etterreformatorisk tid. En retshistorisk undersøkelse*, Det juridiske fakultet, Universitetet i Bergen 1989; Hanne Marie Johansen, *Separasjon og skilsmisse i Norge 1536–1909. En familie- og retshistorisk studie*, Oslo 2001, især s. 28–30, 139–159. Om forholdene på Island, se Agnes S. Arnórsdóttir, *Property and Virginity. The Christianization of Marriage in Medieval Iceland 1200–1600*, Aarhus 2010, især s. 122–132.

39 Hanne Marie Johansen, ”Ekteskap, erstatning eller avvisning? Om makesøking og falske ekteskapsløfter i Norge 1570–1800”, *Historisk Tidsskrift* (Oslo) 1991:1; Hanne Marie Johansen, ”Forført eller trolovet? Rettslige konflikter om brutte ekteskapsløfter i etter-reformatorisk tid”, i *Fra avlatshandel til folkekirke. Reformasjonen gjennom 500 år*, Eldbjørg Haug (red.), Oslo 2017.

de tre hovedgrupper af trolovelsessager, der kom til behandling af domkapitlet i Lund ifølge protokollen 1577–1579: sager om brudte ægteskabsløfter, om ugyldige trolovelser og om ikke-overholdte troskabsløfter. De belyser alle problemer i retspraksis og kan således bidrage til besvarelse af *det første spørgsmål*, artiklen vil forsøge at besvare: Hvori bestod med hensyn til trolovelser den 'uskikkelighed', som ifølge Ægteskabsordinansen var baggrunden for ordinansen, og som den forsøgte at råde bod på?

Den næstældste protokol med domme fra Lund 1589–1597 – der egentlig ligger uden for mit forskningsprojekts kronologiske afgrænsning – skal kun undersøges mere kursorisk, først og fremmest med henblik på besvarelse af *det andet spørgsmål*, min artikel vil forsøge at besvare: Blev Ægteskabsordinansen fulgt af den lundensiske ægteskabsdomstol, blev den det i alle detaljer, og kan de trolovelsesproblemer, der ses i den første protokol, og som Ægteskabsordinansen forsøgte at løse med sine detaljerede bestemmelser, faktisk ses at være overvundet i praksis?

Her skal jeg vise, at et helt nyt begreb, den *lovlige trolovelse*, dukker op i retspraksis. Det nye begreb afspejler, at der med Ægteskabsordinansen for første gang i dansk ret var formuleret, hvad der krævedes af en trolovelse for, at den skulle være gyldig.

Brudte ægteskabsløfter

Hanne Marie Johansen gør opmærksom på, at der i de norske sager om brudte ægteskabsløfter i udgangspunktet kunne foreligge tre forskellige situationer: (1) Parterne var offentligt trolovet, men den ene part, normalt manden, nægtede at lade sig vie. (2) Parterne var ikke offentligt trolovet, og anklagen gjaldt da brud på en eller anden form for privat afgivet ægteskabsløfte. (3) Parterne havde overhovedet ikke lovet hinanden ægteskab, men kvinden var blevet 'besøvet' og mente, at det forpligtede manden til at indgå ægteskab med hende, eller i hvert fald til at yde en eller anden form for 'erstatning'.⁴⁰ I vores lundensiske protokol kan vi se de samme tre forskellige udgangspunkter.

Et eksempel på en offentlig trolovelse, hvor manden nægtede at lade sig vie, haves i en sag, som var rejst af Tøre Nielsdatter i Krågarp (Ljunits hd) og pådømtes af kapitlet den 30. juni 1578.⁴¹ Tøre berettede, hvorledes Ingvar Truidsen ”hagde erligenn ladet bede om hende oc fanget Ja, oc hende saa i gode folckis neruerelse troloffuid oc giffued festendegaffue”. Ingvar

⁴⁰ Johansen 1991, s. 10; Johansen 2017, s. 246. Se også Johansen 2001, s. 218.

⁴¹ LDD 1577–1579. Feria secunda post Laurentij id est 11 Augustj. Tøre Nielsedotther i Kraagerup, Sponsalia solenniora præferuntur minus solennibus conditionalib. & imperfectis.

bekender at have trolovet Tøre, men anfører, at Tøre før var trolovet med en anden mand, som han derfor mener, at Tøre er forpligtet til at gifte sig med. Da det påvises, at der i denne første trolovelse ikke er tilsagt ”nogett fuld Ja, ey hender sammen lagde eller festendegaffuer giffuenn”, kendes den ugyldig. I modsætning hertil hedder det i dommen om den gyldige trolovelse, at Ingvar ”lod erligen bede om Tøre oc fick Ja, ther paa haffuer hand wdj gott folcks neruerelse giffuet hende haand oc festendegaffue”. Derfor er han ”hendis rette troloffuede festemand”, og han pålægges at lade sig vie ved hende inden jul.

Et eksempel på et privat afgivet ægteskabsløfte ses i en sag, der blev pådømt den 8. marts 1577, og som drejede sig om en mand, der var flyttet ind til en enke, Bodil Mortensdatter i Östra Torn (Torna hd).⁴² Hun håbede på, at han ville gifte sig med hende og derved sikre, at hun og hendes børn kunne blive på den fæstegård, hun besad. Manden havde talt hende til om ægteskab, hun havde givet sit samtykke til, at han lejede gården af gods-ejeren, og han flyttede så ind til hende ”wden nogen synderlige troloffuelse och festnegaffue”. Da han havde været hos hende otte eller ti uger i gården, blev der lyst for deres ægteskab af prædikestolen. Men så viste det sig, at hun var blevet bedraget: Da det rygtedes, at manden havde en ægtehustru på Fyen, som han var rømt fra efter at have været med til at begå et mand-drab, forsvandt han straks.

Et eksempel på, at en kvinde var blevet ’besovet’ af en mand og derefter forsøgte at få ham til at ægte sig, har vi i en sag, som pådømtes af kapitlet den 29. august 1578.⁴³ I sagen berettede Thore Nielsdatter, at Herman Popelow for omkring tre år siden havde beligget hende og lovet hende ægteskab, som han nu ikke vil holde. Herman indrømmer at have ligget i seng med hende, ”oc maaske kunde hende vell tha beleyget haffue”; men at han skulle have lovet hende ægteskab, siger han aldeles nej til. Thore siger, at hun har fået en ring til fæstegave, men Herman nægter at have givet hende enten ring eller andet til fæstegave. Den ring, Thore omtaler, var ifølge ham en ring med tre tråde, som var gået i stykker, og da han siden ikke brød sig meget om den, lod han den blive liggende hos hende i det hus, hvor hun tjente. Da Thore ikke har noget bevis på sin påstand, og Herman sværger ved sin højeste ed, at han aldrig har lovet hende ægteskab, dømmer kapitlet, at Herman må være kvit for hende.

42 LDD 1577–1579. Feria sexta ante Oculj. Boeld Mortens datther i Østrethorn, defecta post imperfecta sponsalia ab eo quj dicebatur homicidium patrasse, & aliam coniugem alibj habuisse superstitem.

43 LDD 1577–1579. Feria sexta post Bartholomej ÷ 29 Augustj. Herman Popelow. Accusatus de stupro & promisso coniugio absolutur nulla prolata sufficientj promissionis probatione, & ne stupro quidem plane aginto.

I alle disse tre sager fremtræder *fæstegaven* som det afgørende, håndgribelige vidnesbyrd om, at der er indgået en trolovelse. Og godtfolks tilstedeværelse synes især at sigte på at kunne bevidne, at der faktisk var givet en fæstegave. Den sidste af de tre sager viser, at det i fraværet af vidner kunne være omstridt, om der overhovedet var givet en fæstegave. Fæstegavens centrale rolle skal vi se flere eksempler på i det følgende.

Ugyldige trolovelser

I en række sager kendtes en trolovelse ugyldig af forskellige grunde: fordi den var indgået med en person, der allerede var enten trolovet eller gift, fordi den var indgået under tvang, eller fordi den var indgået i drukkenskab.

Et eksempel på, at en trolovelse blev erklæret ugyldig, fordi den ene part allerede var gift, har vi allerede omtalt. Et andet eksempel haves i en sag, som blev pådømt den 13. oktober 1578.⁴⁴ I sagen berettede Kirstine, Laurids Hanses efterleverske i Trelleborg, hvorledes en mand ved navn Søren Jostesen var kommet til hende, de havde trolovet hinanden og søgt seng sammen, men nogen tid efter var han rømt fra hende. Først for nylig er hun blevet klar over, at Søren har en ægtehustru i Lund. Hun får kapitlets erklæring om, at der ikke forelå noget sandt ægteskab, og at hun derfor er fri til at ægte en anden.

Hvis en trolovelse var indgået under tvang, var den ikke gyldig. I vores protokol haves flere sager, hvor unge kvinder hævdede at være blevet tvunget til at indgå i en trolovelse.⁴⁵ Deres pådømmelse frembød ikke for alvor problemer for domkapitlet, så her skal vi nøjes med at nævne en sag, hvor det var en mand, der erklæredes ikke forpligtet til at ægte en kvinde, fordi han var blevet tvunget til at love hende ægteskab. Sagen, som kapitlet pådømte den 25. april 1578, var rejst af Beritte Clemmidtsdatter, der klagede over, at Niels Lauridsen for nogle år siden havde beligget hende og avlet et barn

44 LDD 1577–1579. Feria secunda post Dionysij, id est, 13 octobris. Kiisthine Lauritzs Hansis efterleffuerske. wdj Trelleborgh. Hæc à priorj adultero, à quo seducta fuerat, facta desponsatione, liberatur.

45 I to sager, som pådømtes samme dag, 19/1 1579, blev trolovelserne erklæret ugyldige: LDD 1577–1579. Feria secunda post octauam Epiph., id est, 19 Januarij. Anno. 79. Anne Suends datther i Maarup Munckegaard. Coacta sponsalia etiam post copulationem facta in coecie Ecclesie, sed sine præuia intimatione, dirimuntur; Bolle Mogense i Aarød. Imperfecta sponsalia dirimuntur. I en tredje sag, som pådømtes 14/10 1577, afvistes pigens påstand om at være blevet tvunget til at trolove og siden gifte sig med en mand: Feria Secunda post Dionysij ÷ 14 Octobris. Niells Gudmundsønn i Giemsjø, Sententia lata pro Coniugio, post Consuetudinem 14 septimanarum, à solennj Copulatione, facta prius desponsatione in ætate sponsæ immatura, & quibusdam Consanguineis non plennè tum Consentientibus.

med hende.⁴⁶ Ifølge hende lovede han hende da ægteskab, men han siger, at ”hand ey haffde loffuet hende nogett echteskaff, før end hand hende belaa”, og det, som han siden havde lovet, var han blevet tvunget til at love. Han er nu anholdt på Malmöhus og ved straf blevet pålagt at ægte kvinden, men dette kan intet hjælpe, da det, han har lovet, var imod hans vilje. Da hun heller ikke længere er interesseret i at blive gift med ham og også begærer skilsmisse, bevilges de ledige og løs for alt ægteskabs bånd.

En trolovelse indgået i drukkenskab forekommer i en sag, der pådømtes af domkapitlet i Lund den 1. juli 1577, og som drejede sig om Thomas Kock i Borgeby (Torna hd), der ønskede at gifte sig med Elsebe, som var søster til hans afdøde trolovede i Lund, Helle Markusdatter.⁴⁷ Det ville have været forbudt under pavedømmet, men da Thomas svor ved sin højeste ed, at han aldrig havde haft ”nogen legomlig echteskaffs beblandelse” med Helle, så blev dette ikke set som en hindring for at tage Elsebe til ægte. Derimod

I sit store værk om de nordiske folks historie fra midten af 1500-tallet bringer den svenske ærkebiskop Olaus Magnus talrige oplysninger, med tilhørende illustrationer, om alle sider af livet i datiden. Her er en adelig trolovelse illustreret med en ung mand, der overrækker sin tilkommende en ring. To andre personer er nærværende, formodentlig som vidner til den forpligtende ceremoni, som trolovelsen var. Eller burde være, skulle man måske sige, for i de lundensiske protokoller med domme i ægteskabs-sager ses, at trolovelser blandt bønder og borgere kunne indgås under helt andre, mere ydmyge og mere uformelle omstændigheder (Olaus Magnus, *Historia de gentibus septentrionalibus*, Rom 1555, XIV, 8).

46 LDD 1577–1579. Feria Sexta ante Cantate id est, 25 Aprilis. Beritte Clemedsdotther. Separatio propter coactionem & contumaciam.

47 LDD 1577–1579. Feria secunda post Johannis Bapt. ÷ 1 Julij. Thomis Kock wdj Boreby, sponsæ sororem duxit, ab alia quam temere per ebrietatem sibj interim desponsarat separatus; Feria secunda post Johannis Bapt. ÷ 1 Julij. Inger Peders Bøckers datther aff Whæ, Repudium propter temeraria & imperfecta sponsalia.

var det et problem, at Thomas omkring et år før i drukkenskab havde været i Per Bøckens hus i Vä, hvor der mellem ham og Pers datter Inger skulle være "nogen ord faldenn om echteskaff, som the hver andenn indbyrdes schulle loffuitt haffue". Nogle af pigens slægt fik samme aften tilkaldt sognepræsten i Vä til at vidne, men han rådede Thomas til at betænke sig bedre. Der skete intet videre, før det rygtedes, at Thomas havde trolovet sig med Elsebe i Lund, og sognepræsten anmodede kapitlet om at afgøre, om trolovelsen i Vä skulle stå ved magt. I sin dom siger kapitlet, at da trolovelsen mellem Thomas og Inger "er wdj druckenscaff begynnt oc giort aff idell lettsendighed", og da der ikke har været nogen omgængelse mellem parterne siden, så foreligger der "inngen rett eller fuldkommen troloffuelse ey helder noget sant echteskaff" imellem dem.

I disse sager ses, at en trolovelse kunne indgås alene ved udveksling af mundtlige løfter. I sagen om Kirstine og Søren Jostesen siges de to parter at have trolovet hinanden, men det er tilsyneladende sket helt privat, uden tilstedeværelse af vidner og uden, at der blev givet en fæstegave. I sagen om Beritte Clemmidsdatter og Niels Lauridsen står påstand mod påstand med hensyn til, om der er afgivet et ægteskabsløfte eller ej. Og i sagen om Thomas og Inger ses, hvorledes nogle af pigens slægtninge – forgæves – forsøger at få en tilkaldt præst til at bevidne, at de to har lovet hinanden ægteskab. At det i princippet var nok at udveksle et mundtligt løfte for at etablere en trolovelse, var noget af det, der kunne give store retslige problemer, for her manglede det håndgribelige bevis på trolovelsen, som fæstegaven udgjorde.

Ikke overholdte troskabsløfter

Så kommer vi til den tredje situation: hvor en trolovelse var indgået på en fuldt gyldig måde, men hvor den så ønskedes opløst. Det kunne enten være, fordi en af parterne havde brudt sit troskabsløfte og haft samleje med en anden, eller fordi han eller hun var rømt. Så kunne det også være, fordi mand eller kvinde havde en sygdom, som måske var blevet holdt skjult ved indgåelsen af trolovelsen. Og endelig kunne det være, fordi en i forbindelse med trolovelsens indgåelse aftalt betingelse ikke var overholdt.

Kvinder, der svigtede deres trolovede fæstemænd, har vi flere eksempler på. Den 31. oktober 1578 blev Hans Bentsen i Annelöv (Onsjö hd) f.eks. erklæret kvit for sin trolovede Kirstine Lauridsdatter.⁴⁸ Hende havde han for nogen tid siden "wdj gode folckis neruerelse troloffuid [...] oc hende

48 LDD 1577–1579. Vltimo octobris in profesto omnium Sanctorum. Hans Bendtsenn i Andeløff. Sponsus liberatur a sponsa quam alius compressit.

festnedegaffue giffued”, men alligevel havde hun noget derefter ladet sig beligge af en anden.

Et eksempel på, at en trolovet løb væk, haves i en sag, der blev pådømt af kapitlet den 13. oktober 1578.⁴⁹ Sagen var rejst af Niels Andersen fra Malmö. Han fortalte, at han for fem år siden havde trolovet sig med Bente, og de havde ”søgt seng sammen nogenn føye thid”. Men fjorten dage efter havde hun forladt ham og indledt ”ith slemt løssactigt leffnid”.

Eksempler på, at trolovelser blev opløst på grund af sygdom, haves ikke i protokollen 1577–1579, men vi skal se et tilfælde heraf, når vi kommer til protokollen fra 1589–1597.

I den lundensiske domkapitelsprotokol kan vi se, at trolovelser i flere tilfælde blev ophævet, fordi bestemte betingelser, der var aftalt i forbindelse med indgåelsen af trolovelsen, ikke var overholdt. Da vi i vores protokol kan se, at sådanne sager var noget, der frembød særlige vanskeligheder for domkapitlet, skal de underkastes en detaljeret undersøgelse nedenfor.

I de her omtalte sager var det, som vi kan se – og som vi skal få underbygget senere – først og fremmest de personer, der rejste sagerne, som havde et problem, nemlig at kunne bevise, at der forelå enten utroskab eller *desertio*, hemmeligholdt sygdom eller ikke overholdt betingelse. Forelå den tilstrækkelige dokumentation, var det forholdsvis enkelt for kapitlet at fælde dom i sådanne sager.

Trolovelse af enker

Vi har allerede set to eksempler på, at et par har indledt et forhold uden nogen formel trolovelse, og i begge tilfælde var der tale om, at en mand var flyttet ind til en enke. Denne situation, som vi møder i påfaldende mange sager, og som afspejler, at enker ofte var attraktive kvinder på ægteskabsmarkedet, skal vi nu se nærmere på. Her skal vi se, at uformelle eller helt formløse trolovelser nærmest var normen, og at dette gav store problemer ved domkapitlets retslige behandling af stridigheder mellem enkerne og deres nye partnere.

I Bodil Mortensdatters tilfælde siges udtrykkeligt, at manden, hun håbede at blive gift med, var flyttet ind til hende ”wden nogen synderlige troloffuelse och festnegaffue”.⁵⁰ I sagen med Kirstine, Laurids Hanses efterleverske, og Søren Jostesen, der allerede havde en ægtehustru, siges, at de

49 LDD 1577–1579. Feria secunda post Dionysij, id est, 13 octobris. Niells Andersß aff Mallmø. Desertus ab adultera per quinquennium liberatur.

50 LDD 1577–1579. Feria sexta ante Oculj. Boeld Mortens datther i Østrethorn, defecta post imperfecta sponsalia ab eo quj dicebatur homicidium patrasse, & aliam coniugem alibj habuisse superstitem.

to har trolovet hinanden, men der nævnes intet om formen for trolovelsen, så den var – som allerede påpeget – formodentlig indgået helt privat uden nogen formaliteter.⁵¹

Der var også tale om trolovelse med en enke i en sag, der blev behandlet den 8. marts 1577.⁵² I sagen havde Hogen Hansen stævnet Eline Mortensdatter. Hende havde han friet til efter hendes husbonds død, hun havde samtykket til ægteskab med ham, men nu vil hun ikke holde løftet og har trolovet sig med en anden, Peder Mortensen. Elines moder og broder er til stede og siger, at Peder har bedt om hende før Hogen, og at han havde givet hende en fæstegave og lovet hende ægteskab. Eline spørges, om hun har haft nogen "legemlig beblandelse" med nogen af de to mænd, og det kan hun ikke benægte med hensyn til Peder. I sin dom udtaler kapitlet, at da trolovelsen mellem Hogen og Eline "ey i alle maade saa solemniter eller høytideligenn tillgangidt, som then pleier att skee hoes acht folck, oc ey nogenn festendegaffue giffuenn", så erklæres de adskilte fra alt ægteskabsbånd. Hogen får lov at gifte sig med en anden, men Peder Mortensen og Eline "maa bliffue tillsammen i echteskaff, thett som the oc nu medt theris legomlig samquem oc beblandelse fuldbyrdett haffue".

En udførlig redegørelse for en på alle måder ufuldkommen trolovelse haves i en sag, der pådømtes af kapitlet den 20. januar 1578.⁵³ Sagen var rejst af Kirstine Andersdatter i Öved (Färs hd), der havde stævnet Niels Persen i Tolånga (Färs hd), som for omkring et år siden havde ladet bede om hende, hvorefter hun havde samtykket ham til ægteskab og opladt sin gård for ham. Han havde lejet gården, men da der skulle høstes, havde han forladt hende og gården igen. Hun stævner ham nu og begærer dom, om de bør være sammen eller må adskilles. Hun siger samtidig, at hvis han ikke vil holde, hvad han har lovet hende, da var hun også vel tilfreds, "eptherdj ther var ey mere paagiort oc ey the søgt seng sammen, ey prest værith offuer theris troloffuelse oc ey thenn holdenn mett nogenn solennitet oc høytid, ey helder nogenn gaffuer giffne". Dommen lyder, at da trolovelsen for en del er ufuldkommen, må Niels og Kirstine være adskilt fra hinanden.

Også i en anden sag er der tale om, at en mand flytter ind hos en enke, der sidder alene på en fæstegård og har børn at forsørge. Sagen, som pådømtes

51 LDD 1577–1579. *Feria secunda post Dionysij, id est, 13 octobris. Kiisthine Lauritzs Hansis efterleffuerske. wdj Trelleborgh. Hæc à priorj adultero, à quo seducta fuerat, facta desponsatione, liberatur.*

52 LDD 1577–1579. *Feria sexta ante Oculj. Hogenn Hansønn i Ørsøe, Repudium factum ob imperfecta sponsalia, Sponsa interim ab alio Compressa.*

53 LDD 1577–1579. *Feria Secunda post octauam Epiph. dnj. id est 20 Januarij. Kiisthine Anderse datther i Øffuede, Sponsalia dissoluta, marito seu sponso suspecto ob consuetudinem cum alia muliere.*

den 6. marts 1579, men som allerede flere gange før havde været for kapitlet, udspillede sig mellem Elline Nielsdatter og Ole Svendsen.⁵⁴ Ifølge Ole havde han trolovet Elline, som havde opladt sin fæstegård for ham, hvorefter han med det samme var flyttet ind i gården til hende. Her havde han været i nogle uger, men derefter havde hun forvist ham "oc thett echteskaff igen opsagt vden all skellig aarsage". Ifølge Elline havde Ole tiltalt hende om ægteskab, "men aldriig hagde hun hannom obenbare sambtøckt oc ey hand hende nogen festnedegaffue giffuett, alene hagde hun giort hannom fortrøstning, att hans begiering maatte gange for seg". Hun havde opstillet det vilkår, at han selv skulle fæste gården af dens godsejer. Det havde han ikke fuldkommet, og hun mente derfor, at hun ikke var forpligtet til at holde, hvad hun havde lovet. I dommen hedder det, at der ikke er indgået nogen trolovelse, som der burde, "oc ey nogen festnedegaffuer giffuen eller prest offueruærit", og "endog Elline kand siiden vnder thennom selffue nogett echteskaff haffue loffuit", så er dog alt sådant sket med vilkår, som ikke er blevet holdt. Derfor har der ikke været noget sandt ægteskab mellem dem, og de må være adskilte fra hinanden.

Som vi har set, var det igen den manglende fæstegave, der viste, at der ikke var indgået en gyldig trolovelse, men der kunne dog også anføres andre, til dels mere sekundære kriterier herpå. I sagen med Hogen og Eline anførtes foruden den manglende fæstegave, at trolovelsen "ey i alle maade saa solemniter eller høytideligenn tillgangidt, som then pleier att skee hoes acht folck". Og noget lignende ses med hensyn til Kirstine Andersdatters og Niels Persens tilfælde, hvor det udover, at der ikke er givet nogen gaver, anføres, at "ey prest værit offuer theris troloffuelse oc ey thenn holdenn mett nogenn solennitet oc høytid".

En omstridt trolovelse med en enke kunne også ende med, at trolovelsen blev erklæret for bindende, men her var det afgørende, at der var givet fæstegave i vidners nærværelse. I en sag, som kapitlet fældede dom i den 13. oktober 1578, havde Jep Olsen og Kirstine, der var enke efter en borger i Trelleborg, indgået en trolovelse i vidners nærvær, Jep Olsen havde givet hende "festendegaffue" og var straks flyttet ind i gården til hende.⁵⁵ Efter nogle uger var der imidlertid opstået en tvist og uenighed mellem dem, som fik hende til at forvise ham, "oc the saaledis igenn thennom selffue attskild". Da Jeppe sagde, at han havde søgt seng med hende, lød kapitlets dom, "att effterdj Jeppes oc Kiisthines troloffuelse er skeed obenbare oc

54 LDD 1577–1579. Feria sexta ante Inuocauit, id est, 6 Martij. Elline Nielsedatther i Hølmbj. Casus non multum dissimilis præcedentj.

55 LDD 1577–1579. Feria secunda post Dionysij, id est, 13 octobris. Kiisthine Michell Lauritzes effterleffuerske wdj Trelleborg. Sponsalia confirmata cohabitatione & copula iudicantur eata.

Vi har ikke bevaret noget bindike, men denne brudekrone har måske tjent samme formål: at smykke en jomfru ved hendes bryllup. Den er fundet ved en udgravning på torvet i købstaden Middelfart på Fyn og dateres til første halvdel af 1500-tallet. Ifølge den danske kulturhistoriker Troels-Lund kan den have været lånt fra en helgenstatue af Jomfru Maria eller en anden helgeninde (samlinger.natmus.dk).

ther paa giffuenn festendegaffue i dannemends neruerelse oc aahøre, saa er oc samme troloffuelse stadfest mett thett, att Jeppe er fløtt i gaarden till Kiistine oc ther indført sitt gods, oc the nogle wger holdet huss tillhobe oc till mett søgt seng sammen”. Da Kirstine ikke benægter dette, så er der ”ett sandt oc wrøggeligt echteskaff” imellem dem, og de bør med det første lade sig vie og leve, som ægtefolk bør gøre. – Sagen understreger, at fæstegaven var det nærmeste, man kom et entydigt kriterium på, at en gyldig trolovelse var indgået.

At det netop var ved enker, at der meget ofte ikke blev indgået en formel trolovelse, hænger utvivlsomt sammen med to forhold. For det første var optakten til trolovelsen en ceremoni, frieriet, hvor en mand bad om en anden mands datter, og dette var ikke relevant ved en aftale om ægteskab med en enke, som var fuldt myndig og ikke havde behov for en værge til at agere på sine vegne. For det andet var trolovelsens og vielsens symbolik præget af, at der var tale om en *jomfru*, som skulle giftes. Ved brylluppet skulle hun bære bindike, jomfruens særligt udsmykkede hårbånd. At enker ikke kunne bære bindike, kan derfor have betydet, at de helt har forsøgt at undgå de offentlige ceremonier, først trolovelsen, siden vielsen i kirken.⁵⁶

56 Jf. om bindike Per Ingesman, ”Kirkelig disciplin og social kontrol i senmiddelalderens danske bondesamfund. En case study af det ærkebiskoppelige gods under Lundegård 1519–1522 og Hammershus 1525–1540”, i *Konge, kirke og samfund. De to øvrighedsmagter*

Trolovelse på betingelse

Som vi har set i sagen med Ole Svendsen og enken Elline Nielsdatter, var det muligt for en mand eller kvinde at slippe ud af en uønsket trolovelse ved at hævde, at trolovelsen var indgået med et bestemt vilkår eller på bestemte betingelser, som ikke var blevet overholdt. I sagen med Ole og Elline var det Oles overtagelse af enkens fæstegård, der var vilkåret for trolovelsen. Også de andre sager, hvor en trolovelse var indgået på visse betingelser, viser klart, at det i alle tilfælde var trolovelsens økonomiske og materielle, herunder arveretslige, indhold og konsekvenser, der søgtes reguleret med de opstillede vilkår.

Et særligt vilkår ses i en sag, som domkapitlet pådømte den 13. oktober 1578, og i hvilken Jens Lauridsen i Elestorp (Färs hd) klagede over, at Niels Olsen i Skartofta (Färs hd) havde ladet sin datter trolove med en anden, selv om han først havde givet datteren, Marine, til Jens.⁵⁷ Jens mente, at dette var med urette, og begærede, at det, som han var blevet lovet, måtte blive holdt. Niels Olsen svarede, at han kun havde givet datteren til Jens Lauridsen på betingelse af, at denne holdt sig fra en vis Ayde Torkildsdatter, "huilckenn hand beleygett oc mett hende nogle børn affled". Niels Olsen kunne nu føre vidner, der fortalte, at dette havde Jens ikke overholdt, og da også Ayde selv kunne fortælle, "att thet ey vare mange wger siidenn hand hagde legged i seng mett hende", var sagen klar: Niels Olsen og hans datter var ikke forpligtet til at holde trolovelsesløftet til Jens Lauridsen.

Niels Olsen ville ikke have, at hans datter skulle troloves og siden giftes med en mand, der havde et forhold til og børn med en anden kvinde. Her spillede hensyn til datterens og slægtens ære uden tvivl en rolle, men selvfølgelig også, at der var en mulighed for, at børnene i det andet forhold kunne finde på at gøre krav på underhold af og arv efter deres fader.

Et helt særligt vilkår, af arveretslig betydning, for en trolovelse omtales i en sag, der pådømtes den 13. oktober 1578.⁵⁸ I sagen berettede Knud Gundersen i Ornarp i Snöstorp sogn i Sønder Halland, at han for nogen tid siden var i rette stævnet af Berette Knudsdatter i Röinge i samme sogn. Hun tiltalte ham for at have beligget hende og avlet barn med hende, og for at have lovet hende ægteskab i godtfolks nærværelse, hvilket løfte han

i dansk senmiddelalder, Agnes S. Arnórsdóttir, Per Ingeman & Bjørn Poulsen (red.), Aarhus 2007, s. 338 med note 29.

57 LDD 1577–1579. Feria secunda post Dionysij, id est, 13 octobris. Niels Ollsß i Skartoffte paa hans datther Marines vegne, Sponsalia dirempta ob non seruatum conditionem, intercedente etiam cum alia copula.

58 LDD 1577–1579. Feria secunda post Dionysij, id est, 13 octobris. Knud Gundersßenn i Ornarp i Snestrup sognn. Matrimonium conditionale dissoluitur, non seruata conditione, accusatore non comparente iuxta conductum.

ikke havde holdt. De var begge mødt i rette for kapitlet den 30. juni 1578, og da bekendte Knud, at han havde beligget hende, "men hues echteskaff var anrørendis lod hand seg høre, att hand thet ey anderledis end mett villkaar loffuit hagde, om thett barn, som hun hannom tillagde, fandes att være hans barnn". Da der ikke fandtes beviser, blev de henvist til at søge vidnesbyrd og skudsmål og møde med dem den 13. oktober 1578. Knud kan nu fremlægge et vidnesbyrd af en sognepræst, som bevidner, at da han var kaldet til Berette for at give hende sakramentet på hendes sotteseng, havde han hørt hende bekende, "att hendes oc Knuds første omgengelse var om S. Hans dag midsommer oc theris sidste beblandelse till sammen then 29. junij [1577]". Men efter at hun kom sig igen, "fødde hun sitt forster thennd 19 februarij [1578], oc thenn tid samme barn førdes till kirckenn oc døbtes, saa mand icke nogenn defect eller skrøbelighed paa thett, att thett var jo ett fuldkommet barn". Knud sætter derfor i rette, "om hand vaar Berette nogett echteskaff plichtig, effterdj ther fattedis nogett nær ij maaneder i the xl wger, oc thett barn vaar dog ett fuldkomment oc sundt barn i alle maade". I dommen hedder det, at Berette tilforn har bekendt, "att echteskaff ey vaar loffuid anderledis end mett vilkoor som forskreffuit staar, huilekett ey siunes att være holdet i thett hende fattes nogle mange wger wdj hendis tall, oc thett barnn dog er ith fuldkommet barnn". Dommen falder derfor ud til Knuds fordel.

Med sådanne trolovelser på betingelse bevægede man sig til dels uden for domkapitlets kirkeretslige kompetence, og ofte krævede sagerne en særlig bevisførelse.

Den lovlige trolovelse efter 1582

Protokollen fra domkapitlet i Lund med domme i ægteskabssager 1589–1597 skal som sagt kun behandles mere kursorisk.⁵⁹ Protokollen er ført i perioden fra 13. oktober 1589 til 13. april 1597. I denne periode på syv et halvt år behandlede i alt 229 forskellige sager, hvoraf 108 drejede sig om trolovelse.

De forholdsvis mange sager om trolovelse hænger sammen med, at det fortsat var et problem, at kvinder blev beligget – og eventuelt gjort gravide – af mænd, som de hævdede havde lovet dem ægteskab, hvad mændene hårdnakket benægtede. Især i forbindelse med disse sager optræder et begreb, der ikke ses anvendt i den ældste ægteskabsprotokol fra Lund 1577–1579, nemlig en *lovlig* trolovelse.⁶⁰

59 Protokoll (domböcker) i äktenskapsmål, SE/LLA/A III/1 (1589–1597), Domkapitlets i Lund arkiv, Landsarkivet i Lund (herefter LDD 1589–1597).

60 Det optræder – enten i formen 'lovlig trolovelse' eller 'lovligt trolovet' – i forbindelse med hele 25 forskellige trolovelsessager i protokollen: LDD 1589–1597, fol. 23v–24r, 43v–44r,

At en trolovelse var lovlig, betød, at den havde fundet sted i overensstemmelse med Ægteskabsordinansen. Det siges næsten direkte i en sag, der blev afgjort af kapitlet den 25. juni 1593. Sagen var rejst af Tove Mogensdatter i Broby (Östra Göinge hd), der havde stævnet Jon Persen for at have beligget hende og lovet hende ægteskab, ”huilket oc med nogle festnegaffuer var stadfest”.⁶¹ Jon Persen benægter ikke at have været i seng med Tove, men siger, at hun ikke kan ”beuise nogen loughlig trolofuelse hafde dem nogen tiid imellem været, ey prest oueruærit som seduanligt er, heller end nogen festnegaffue henne giffuen”. Dommen lyder, at da ”her dog icke prest oueruærit haffuer, som vdj al loughlig troloffuelse bør at skie”, og da Jon hævder, at de gaver, han har givet Elne, ikke var fæstegaver, men løn for noget arbejde, hun og hendes fader havde udført for ham, så kendes trolovelsen ufyldestgørende, og Jon må være ledig og løs fra hende.

Hvad domkapitlet i Lund betragtede som det centrale i Ægteskabsordinansens krav til indgåelse af en trolovelse, fremgår også af en anden sag, hvor der direkte refereres til ordinansen. Også denne sag behandledes af kapitlet den 25. juni 1593.⁶² Sagen var rejst af Jørgen Albritzsen i Skurup (Vemmenhögs hd eller Västra Göinge hd), der tiltalte sin søster Karine, fordi hun efter hans mening havde indgået en trolovelse, med en vis Jeppe Jensen, som ikke var foregået på lovlig vis, da der ikke havde været en præst til stede, og i øvrigt var den ikke sket med hans samtykke og vilje. Karine fremfører, at selv om der ikke havde været en præst til stede, så havde dog degnen og andre godtfolk overværet, at hendes og Joppes hænder blev lagt sammen. Det var imidlertid ikke tilstrækkeligt for kapitlet, der i sin dom udtaler, at efterdi Karine og Jeppe ”haffuer huer andre troloffued och ingen prest haffuer været ther offueruændis, men theris sogne diegn, huilket er imod the Kong. Matz. Artikle om Ecteshaff vdgangne saa och imod seduanlig skick och ordning, da kunde wj icke kiende for.ne troloffuelse att vere saa loughlig som thet sig bør”. Også i flere andre sager henvises eksplicit til Ægteskabsordinansen.⁶³

Som det modsatte af en lovlig trolovelse tales i en enkelt sag direkte om ’en hemmelig trolovelse’.⁶⁴ I sagen har Elne Jensdatter af Østre Verlinge stævnet en ung karl, Jeppe Mortensen af Hermanstorp (Skytts hd) og

51r–51v, 51v–52r, 66r–67r, 68r–68v, 82v–83r, 83r–83v, 89r–89v, 93r–93v, 93v–94r, 95r–95v, 96v–97r, 102r, 109r–110r, 110v–111r, 118v–119r, 126r–127v, 129r–129v, 139r–139v, 139v–141v, 144v, 153r–153v, 155v, 156r–156v.

61 LDD 1589–1597, fol. 83r–83v.

62 LDD 1589–1597, fol. 89r–89v.

63 Der henvises til ordinansen i 11 sager i alt: LDD 1589–1597, fol. 4r–4v, 80r–80v, 89r–89v, 93r–93v, 96v–97r, 100r–101v, 110r–110v, 120v–121r, 121v–122r, 122r–123r, 143r.

64 Sagen pådømtes 30/6 1595: LDD 1589–1597, fol. 119r–119v.

beretter, ”huorledis at epther them bode nogen tiid forleden haffde nogle oerd imellom været, som hun meenthe till ecteshaff och haffde giffuit hinde eett fingerne”, er han nu blevet anderledes til sinds og har bedt om en anden pige til ægteskab. Jeppe benægter ikke at have talt nogle ord med Elne om ægteskab og givet hende et fingerne, men siger, at det var hemmeligt imellem dem og uden hans brøders og moders vidende endsige samtykke. I dommen hedder det, at fordi det ikke er gået ordentligt til med den ”handell”, idet hverken moder eller broder eller andre slægtninge har vidst om den, ”jcke haffuer heller nogen prest lagd theris hænder sammen, som seduanligt er, eller anden got folck ther vdoffuer været”, så finder kapitlet ”thennom imellom enn hemmelig trolofuelle haffue været och vbestendig”.

Vi har allerede set flere eksempler på, at Ægteskabsordinansen ikke blev fulgt i alle detaljer. Kravet om tilstedeværelse af både præst og mindst fem vidner ved en trolovelse ses aldrig fulgt. Heller ikke kravet om, at en trolovelse skulle være godkendt af forældre eller andre med værgemyndighed, ses at have været brugt som et afgørende kriterium på en trolovelses gyldighed. – Vi skal nu se nærmere på opløsningen af trolovelser for at se, i hvilket omfang man her fulgte Ægteskabsordinansens bestemmelser.

I Ægteskabsordinansen var det fastsat, hvad der skulle til, for at en trolovelse kunne opløses: hvis den var indgået under tvang, hvis en af parterne brød sit trolovelsesløfte enten ved at have et seksuelt forhold til en anden eller ved at løbe væk, eller hvis en af de trolovede havde en smitsom sygdom, som var blevet holdt hemmelig for den anden part.⁶⁵ Af disse fire grunde dukker først og fremmest de to brud på det løfte om troskab, der var kernen i trolovelsen, op igen og igen i protokollen fra 1589–1597.

Som eksempel på en sag om utroskab kan nævnes den sag, som Anders Jensen i Djurslöv (Bara hd) havde rejst mod sin trolovede fæstemø Marine Jensdatter, og som blev pådømt af kapitlet den 6. august 1591.⁶⁶ Anders beretter, at han for nogen tid siden havde ladet bede om Marine til ægteskab, og da han havde fået ja, ”bleffue de vdj prestens oc andett gott folcks neruerelse seduanligen med festnegaffue troloffuede sammens”. Hun flyttede ind til ham på hans gård, hvorefter der fra prædikestolen lystes for dem tre gange. Mens dette skete, rygtedes det, at Marine var blevet beligget af en anden. I dommen, hvor Anders erklæres fri for trolovelsen med Marine, nævnes at hun var beligget af den anden, da hun indgik trolovelsen med Anders, og at hun siden har vist sig at være gravid med den anden mands barn.⁶⁷

65 De findes i kap. III: ”Nogle besynderlige orsager, hvorfor de, som ere trolofvede, maa atskillis”. *Corpus constitutionum Daniæ*, II, s. 281–284; *Danske Kirkeløve*, II, s. 343–345.

66 LDD 1589–1597, fol. 35v–36r.

67 For andre sager om utroskab, se LDD 1589–1597, fol. 40r–40v, 43v–44r, 44r–45r, 50v–51r, 51v–52r, 65v, 68r–68v, 68v, 77r, 81r–82r, 85v–86v, 88r–88v, 93v–94r, 94v, 97v–98r, 98r, 99r,

Et eksempel på, at en trolovelse bevilges på grund af fæstemandens *desertio*, haves i en sag, der blev pådømt den 28. juni 1596.⁶⁸ I sagen havde Anne Andersdatter stævnet sin trolovede fæstemand Hans Jensen, som ifølge hende havde forødt sin næring, imens de begge nu på fjerde år var i fæste med hverandre, han har ikke villet vies ved hende, og han har også nogle gange været udenlands både et år og halvandet. Hun beder nu om, at trolovelsen må blive opløst, og det bevilger kapitlet med reference til Ægteskabsordinansen: ”Der som nogen, effter troloffuelsen er skeed, drager hen fra sin festemø och bliffuer lenge fra hinde imod hindis vilge och samptycke, da maa hunn effter try aar giffte sig met en anden zc.”⁶⁹

Sjældnere grunde til at opløse en trolovelse er tvang og smitsom sygdom, selv om de forekommer. Et eksempel på en sag, hvor en trolovelse blev opløst på grund af tvang, haves i en sag, der blev pådømt den 28. juni 1596.⁷⁰ I sagen havde Peder Bentsen tiltalt sin trolovede fæstemø Gundela Hansdatter, fordi hun agter at opslå trolovelsen, selv om den er lovligt gjort, og selv om hun ingen sag har til ham. Der fremlægges et brev af sognepræsten, der udtaler, at da parret ved et ”festneøll” var skikket for ham, ”haffuer ieg effter Ordinantzen tillspurt och forhørt thennom vdj erlig folckis neruerelse, tha haffuer the begge suarett iha, samptycket och troloffuett huer anden, huorforre jeg haffuer paa Gudz oc mitt embitz vegne samptycket och stadfest dennom till ectefolk”. Da pigen senere hævder at være tvunget til trolovelsen, beder præsten kapitlet afgøre, ”om slig troloffuelse (som imod hindis vilgie skiet er) bør att holdis eller icke, som ieg formener att være imoed Ordinantzen om Ecteskab vdgangen, som formeller, om nogen nødis till bør icke att holdis, saa fremt thett giffuis tillkiende for brylluppitt, huilcket nu och skiet er”.⁷¹ I dommen kendes trolovelsen at være ubeständig ”effter den regel: Troloffuelse som nogen nødis tiill, bør icke att holdis zc.”⁷²

Et eksempel på opløsning af en trolovelse ved sygdom haves i en sag, som

102r, 102v–103v, 105r–105v, 109r–110r, 111v–112r, 121r–121v, 125r, 131r–131v, 132v–133v, 144r, 144v, 154r.

68 LDD 1589–1597, fol. 143r.

69 Der citeres ordret fra Ægteskabsordinansen III, 5 (*Corpus constitutionum Daniæ*, II, s. 283; *Danske Kirkelove*, II, s. 344). For andre sager om *desertio*, se LDD 1589–1597, fol. 4r–4v, 51r–51v, 76r, 85r, 94v, 134v–135r, 137r, 139r–139v.

70 LDD 1589–1597, fol. 139v–141v.

71 Præsten refererer til Ægteskabsordinansen III, 1: ”Trolovelse, som nogen nødis til, bør icke at holdis, saa frambt det gifvis til kiende, før brølluppitt sker, men derefter at ville sige sig at vere nødt til, skal intet gielde” (*Corpus constitutionum Daniæ*, II, s. 281; *Danske Kirkelove*, II, s. 343).

72 For andre sager, hvor trolovelser opløses med henvisning til tvang, se LDD 1589–1597, fol. 87v–88r, 94v og 95r–95v, 115v–116r, 144v–145v.

blev pådømt den 19. marts 1596.⁷³ Sagen var rejst af Pernille Trøelsdatter, der havde stævnet sin trolovede fæstemand Erik Hansen, om hvem hun kunne berette, at nogen føje tid efter de blev trolovede, "skulle hannom siden værít en siug dom oc forbijstrilße paakommen, saa att hand befantz vbequem tiil nogit ecteskab saa vel som tiil gaard att besidde". Pernille var utvivlsomt enke, for det siges, at hendes gård behøvede en duelig mand for at blive genopbygget efter en ildebrand, og det var Erik ikke. Erik var ikke selv mødt, men der kunne fremlægges vidnesbyrd om, at han ikke er ved sit fulde sind. Sindssygdom kunne næppe betragtes som en farlig, smitsom sygdom i Ægteskabsordinansens forståelse, men her var det øjensynligt afgørende, at trolovelsen ikke var fuldt op af samleje. Kapitlet giver Pernille lov at være fri for fæstemanden, da de ikke har haft noget videre med hverandre at bestille – altså ikke har indledt noget samliv.⁷⁴

Også i flere andre sager ses, at den gamle kanoniskretslige regel om, at trolovelse efterfulgt af samleje etablerede et gyldigt ægteskab, fortsat var gældende. Omvendt var kapitlet, hvis et trolovet par ikke havde været sammen seksuelt, normalt meget imødekommende med at opløse en trolovelse, som det fandt problematisk, uden at der forelå nogen egentlig skilsmissegrund ifølge Ægteskabsordinansen. På dette punkt synes kapitlet at have vurderet sagerne efter deres nærmere omstændigheder, således at der ikke kan ses en fuldstændig konsekvent retspraksis. Flere eksempler haves nemlig på, at kapitlet *ikke* ville gå med til at opløse indgåede trolovelser, hvis gyldighed ikke kunne anfægtes, uden at der forelå en grund. Som eksempel kan nævnes en sag, hvori kapitlet fældede dom den 26. juni 1592. I sagen havde Mads Pedersen stævnet sin fæstemø Inge Brømmesdatter af Hoby sogn i Blekinge.⁷⁵ Han beretter, at han for nogen tid siden har ladet bede om Inge til ægteskab, og at hun med sine forældres samtykke og velberåd hu havde lovet og tilsagt ham sin ægteskabstro udi godtfolks påhør og overværelse og har konfirmeret og stadfæstet den med at modtage fæstegaver. Alligevel vil hun nu ikke holde trolovelsen, selv om der ingen grund findes til, at den skal opløses. Men dette vil kapitlet ikke acceptere: eftersom Mads og Inge "findes at være seduanlig vdj prestis och andre godt folckis offueruerilse troloffuede sammen oc guldvestne", og der ikke er nogen grund til skilsmisse, skal de pålægges at gifte sig. Også i flere andre sager pålægges trolovede at holde deres trolovelsesløfte, hvis der ikke forelå en gyldig grund til at opløse trolovelsen.⁷⁶

73 LDD 1589–1597, fol. 136r–137r.

74 For et andet tilfælde af opløsning af en trolovelse på grund af sygdom, se LDD 1589–1597, fol. 77r: to fæstefolk "bleffue atskilde for hennes skrøbeligheds skyld".

75 LDD 1589–1597, fol. 63v–64r.

76 LDD 1589–1597, fol. 65r, 66r–67r, 68v–69v, 74r–74v, 110v–111r, 118v–119r, 153r–153v, 154v–155r, 155v, 156r.

Ægteskabsordinansen af 1582 nævner ikke andre grunde til, at en trolovelse kan opløses, end de fire ovenfor nævnte. Specielt kan bemærkes, at sager i kategorien ”trolovelse på betingelse”, der spillede en ikke uvæsentlig rolle i protokollen 1577–1579, stort set ikke forekommer i protokollen 1589–1597. Det nærmeste, man kommer, er en sag, hvor en mand havde trolovet en enke efter at have lovet at ville overtage den fæstegård, som enken og hendes afdøde husbond boede i.⁷⁷ Enken fremlægger vidnesbyrd, der beviser, at manden ikke har holdt løftet om at fæste gården, der var en forudsætning for, at hun gik med til trolovelsen, men tværtimod har forladt både hende og gården. Hun erklæres fri for trolovelsen, men næppe på grund af det ikke overholdte løfte. For kapitlet har det afgørende derimod været, at der ikke har været noget legemligt samkvem mellem de to.

Konklusion

Ægteskabsordinansen af 1582 var et forsøg på at løse problemer i retspraksis, og de er her søgt afdækket igennem en undersøgelse af de to ældste protokoller med domme i ægteskabssager fra domkapitlet i Lund. Undersøgelsen har koncentreret sig om trolovelsessagerne, idet den her intenderer at udfylde et åbenlyst hul i dansk forskning, der stort set ikke har behandlet trolovelse.

Artiklens *første formål* var at besvare spørgsmålet om, hvori den ’uskikkelighed’, som ifølge Ægteskabsordinansen var baggrunden for ordinansen, bestod, når det drejer sig om trolovelser. Det er sket med en dybtgående undersøgelse af den ældste domsprotokol, den fra 1577–1579.

I de fleste trolovelsessager, der kom for domkapitlet i Lund 1577–1579, ønskedes en indgået trolovelse ophævet. Det kunne typisk være, fordi løftet om troskab ikke var holdt. Om et trolovelsesløfte var brudt, kunne normalt nemt afgøres, og det var aldrig dét, der stod til diskussion. En anden sag forelå, hvis spørgsmålet var, om der overhovedet var indgået en trolovelse. Dette spørgsmål kom op i de mange situationer, hvor en kvinde anklagede en mand for at have lovet hende ægteskab, og ofte også gjort hende gravid, men så ikke ville holde sit løfte.

Her var det store hovedproblem, at der ikke i dansk ret var opstillet nogle kriterier for, hvad der konstituerede en gyldig trolovelse. Af vores protokol fremgår klart, at det i princippet var nok, at der var afgivet et mundtligt løfte om at indgå ægteskab. Og hvis trolovelsesløftet var blevet fulgt op af samleje, ja, så var der indstiftet et fuldgældigt ægteskab. Det var denne grundlæggende teori, som var en direkte arv fra middelalderens kanoniske ret, der gav de største retslige problemer i tilfælde af, at der opstod en strid

77 LDD 1589–1597, fol. 53r–53v.

mellem parterne. Her blev det virkelig afgørende, om det kunne bevises, at der var afgivet et bindende trolovelsesløfte.

I denne sammenhæng blev det vigtigt, om trolovelsens traditionelle former var iagttaget, mest centralt om der var givet fæstegaver. Men om dette var tilfældet, var heller ikke altid helt let at afgøre. Var der ikke sket en åbenbar trolovelse, som der burde, var det i ét tilfælde manglen på fæstegave og på nærværelse af en præst, der blev fremhævet som de afgørende kriterier for at kende en (påstået) trolovelse ugyldig. I et andet tilfælde var det den manglende fæstegave, og at trolovelsen ikke var foregået på så alvorlig og højtidelig en måde, som det plejer at ske hos 'agtede folk', der anførtes. At man manglede et entydigt og let dokumenterbart kriterium på en gyldig trolovelse, er evident.

Ud over de himmelige vielser, som parter havde indgået uden samtykke af forældre og slægt, var der en række sager, der lignede dem på den måde, at en trolovelse var indgået uformelt og privat, uden vidners nærværelse. En af dem var enkens trolovelser, hvor man ofte – måske endda helt bevidst – synes at have undgået en højtidelig trolovelse, med nærvær af vidner, udveksling af fæstegaver osv. Her ses ofte i stedet en mere uformel form for trolovelse, hvor en mand blot flyttede ind til en enke på hendes gård, måske endda uden nogen fast aftale om senere at indgå ægteskab.

En anden af de typer af trolovelser, der skabte problemer for domkapitlet, var de trolovelser, hvor der i forbindelse med indgåelsen var truffet individuelle aftaler af økonomisk, materiel og/eller arveretlig art, som var gjort til betingelse for trolovelsens gyldighed. Her blandedes aftaleretslige principper fra verdslig ret sammen med de ægteskabsretslige regler af kirkelig oprindelse, og domkapitlet nærmede sig grænsen for sin kompetence.

Som sit *andet formål* havde artiklen at besvare et todelt spørgsmål, dels om Ægteskabsordinansens bestemmelser vedrørende trolovelser faktisk førtes ud i livet, og om de blev det i alle detaljer, dels i hvilken udstrækning ordinansen løste nogle af de problemer i retspraksis, der var baggrunden for dens udstedelse. Dette formål er søgt indfriet igennem en undersøgelse af protokollen med domme i ægteskabssager fra domkapitlet i Lund 1589–1597.

I protokollen 1589–1597 er der stadigvæk forholdsvis mange sager om trolovelse, men de har nu et mere ensartet indhold. De fleste falder i to store hovedgrupper. I den ene rejste en kvinde sag mod en mand, som havde beligget hende og ifølge hendes beretning havde lovet hende ægteskab, men ikke vil holde sit løfte. I disse sager tilstod manden normalt at have beligget pigen, og eventuelt også at være fader til et barn, hun havde fået som resultat af beliggelsen, mens han benægtede at have lovet ægteskab. Disse sager var nu forholdsvis nemme at afgøre for domkapitlet, for kunne det bevises, at manden faktisk havde lovet at indgå ægteskab – og det krævede ifølge

Ægteskabsordinansen en lovformelig trolovelse i overværelse af præst og vidner – så blev manden normalt pålagt at holde sit løfte. Kunne det derimod ikke bevises, var udfaldet det modsatte. Her viste Ægteskabsordinansens krav om den obligatoriske, offentlige og (delvis) 'kirkelige' trolovelse sin effekt.

I den anden store hovedgruppe af trolovelsessager krævede enten fæstemand eller fæstemø ophævelse af deres trolovelse på grund af, at parterne havde 'forset sig' med en anden eller var rømt. Også her resulterede Ægteskabsordinansens klare krav i, at sagerne var nemmere at afgøre for domkapitlet. Trolovelser kunne ikke opløses efter forgodtbefindende af parterne selv, det skulle ske ved dom af kapitlet, og der skulle foreligge en gyldig grund. Der kunne i enkelte tilfælde forekomme usikkerhed omkring bevisførelsen for grunden, men det var undtagelsen.

De to grupper af mere problematiske sager fra den ældste protokol 1577–1579, sagerne om trolovelse af enker og om trolovelse på betingelse, spiller så godt som ingen rolle i protokollen 1589–1597. At sager om trolovelse på betingelse er næsten helt fraværende, må betragtes som et direkte resultat af Ægteskabsordinansen af 1582 med dens præcise regler for, hvilke grunde der kunne føre til opløsning af en trolovelse. Også problemet med den mere uformelle etablering af samlivsforhold med enker synes Ægteskabsordinansen at have løst med kravet om obligatorisk trolovelse forud for indgåelse af ægteskab, ligesom ordinansens forbud mod, at trolovede indledte seksuelt samliv før vielsen, også kan have haft betydning.⁷⁸

Ikke alle detaljer i Ægteskabsordinansen ses at have fået gennemslag i retspraksis, og der var åbenlyst stadigvæk plads for, at en ægteskabsdomstol som den lundensiske i en konkret sag kunne tage hensyn til de involverede parters personlige forhold og anlægge en mere lempelig domspraksis end foreskrevet i ordinansen. Alt i alt må vi dog konkludere, at Ægteskabsordinansen af 1582 var en succesfuld retsreform, hvad trolovelser angik. Den fik præciseret, af hvilke årsager en trolovelse kunne ophæves – og beskrev den procedure, der i givet fald skulle følges. Ordinansen fik måske ikke gjort op med alle de problemer, der var efterladt af middelalderens kanoniske ægteskabsret, men den fik ryddet godt op på området.

Det gjorde den – og det er artiklens vigtige hovedresultat – ved for første gang i dansk ret at bestemme, hvad der krævedes for at etablere en gyldig trolovelse, nemlig nærvær af præst og vidner og samtykke af forældre eller andre værger. Som den lundensiske protokol 1589–1597 klart viser, var der dermed skabt et nyt begreb: den lovlige trolovelse. Trolovelsens sædvane-

⁷⁸ I ordinansen fastsættes, at de, der er trolovede, ikke må "søge seng med hver andre, før de ere vied och gifne sammen udi kierken" (I, 6). *Corpus constitutionum Daniæ*, II, s. 278; *Danske Kirkelove*, II, s. 341.

retslige aspekt, især fæstegaven, spillede fortsat en rolle, men den var nu sekundær i forhold til, om trolovelsen var indgået på lovlig vis. Og det var den – skåret ind til kernen i det lundensiske domkapitels retspraksis – kun, såfremt en præst havde været til stede. Efter 1582 var tilstedeværelsen af en præst trolovelsens *sine qua non*.

Summary

The Legal Betrothal

A New Legal Concept in Protocols with Marriage Judgments from the Cathedral Chapter of Lund 1577–1579 and 1589–1597

The Marriage Ordinance issued by King Frederik II in 1582 made betrothal mandatory in Denmark. If a couple wanted to marry, they first had to be betrothed in the presence of a priest and at least five witnesses. This article investigates the background of this introduction of mandatory betrothals by conducting a detailed study of 33 cases of contested betrothals found in a court record book from 1577–1579 kept by the cathedral chapter in Lund. In many cases, betrothals were contested as not being a formal betrothal in the presence of relatives and other witnesses, including an exchange of engagement gifts. Such informal betrothals represented the normal practice when a man was betrothed to a widow, and they constituted a problem for the cathedral chapter, which in such cases had to pass judgments. Problems also materialised as betrothals could be entered into based on certain conditions; for instance, when a widow promised to marry a man if he would take over and rent her copyhold farm from the landowner.

The number of problems involved in making judgments in such cases increased after the Reformation, as Protestant marriage law continued to uphold the old Canon Law rule from the Middle Ages, stating that a valid marriage had been established if a betrothal was followed by sexual intercourse. However, the most fundamental problem was that Danish secular law did not have any single, secure criterion defining when a betrothal was valid. As a result, the traditional forms of betrothal were regulated by customs, where the most common custom was that engagement gifts had to be exchanged.

The Marriage Ordinance of 1582 stated that a valid betrothal required the presence of a priest and at least five witnesses. After conducting a detailed study of the court record book from 1577–1579, I carried out a more cursory investigation of a later court record book from the chapter in Lund, covering the years 1589–1597. Here, a new concept appears, namely that of a

legal betrothal. The judgments in the later record book show that betrothals were only valid if they were performed in the presence of a priest – meaning that the requirement in the Marriage Ordinance that at least five witnesses were to be present was not observed by the chapter in Lund. The article thus concludes that after 1582, the presence of a priest was the *sine qua non* of a valid betrothal.

Keywords: Marriage Ordinance, betrothal, marriage, marital courts, engagement gifts